

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЗАЈАМ И ЗАЛОГА У ЈУСТИНИЈАНОВОМ ЗАКОНУ КАО ДЕЛУ КОДЕКСА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

Зајам је био чест правни посао у средњем веку на простори-ма са развијеном робноновчаном привредом. Уговор о зајму је закључиван и у реалној и у писаној форми. Рано је устаљена пракса састављања писаног документа приликом давања зајма, а његова најважнија улога је била у доказном поступку. Реални зајмови су склапани за мање суме новца и међу суграђанима, док су уговори о зајму у писаној форми склапани углавном са странцима и када су биле у питању веће суме новца.¹ Камата, уобичајени пратилац зајма, уживала је лош глас још од античких времена, па је тако Аристотел говорио да је камата неприродна, јер је новац стерилан и нема унутрашње својство да даје плод.² Особе које су наплаћивале камату

¹ О. Stanojević, *Zajam i kamata, istorijska i uporednopravna studija*, Beograd 1966, 185-197. Постоје одступања од овог правила. Наиме, босански бан Стефан Котроманић је једном Дубровчанину дао на зајам велику суму од 4.647 перпера. Наследник, син банов, је тражио од дужникових наследника повраћај овог дуга, али није имао писаног доказа о постојању зајма. Суд је прихватио заклетву посланика бана Твртка Котроманића као довољну у доказном поступку. Ј. Danilović, *Obligacioni ugovori u dubrovačkom pravu od XIII do sredine XIV veka*, (необјављена докторска теза) Beograd 1957, 216.

² Aristotel, *Politika*, Prevela Ljiljana Срепajас, Napomene i objašnjenja napisao Ljubomir Срепajас, Beograd 1970, 22 (I, 3, 23): „Sasvim je opravdano omraženo i zelenaštvo, jer se tu dobit postiže pomoću samog novca i novac ne služi svrsi kojoj je namenjen. Novac je, naime, nastao radi razmene, a kamata ga umnožava pa je otuda dobila ime, jer deca liče na roditelje, a kamata je novac rođen od novca. Stoga je od svih načina bogaćenja ovaj najviše protivan prirodi.“ У напомени се даје објашњење: „U грчком је ово игра речи јер се камата каже тѐков а та рећ има исти

су морално осуђиване и касније. У земљама католичке Европе је формално постојао негативан став према узимању камата али је у пракси, ипак, зајам с каматама коришћен, поготово у време привредног полета, када се морална строгост ублажавала.³ Исти непријатељски однос према узури је имала и источна хришћанска црква, вековима

koren kao i glagol t̄ktein koji znači rađati.“ *Ис̄то*, 283. Аристотел пореди каматнике са најнечаснијим друштвеним изродима какви су подводачи и други који се баве ниским пословима: „Nasuprot ovima postoji druga vrsta tvrdica ШлакoмacaЋ који preteruju u uzimanju na taj način što uzimaju sve i odasvud, kao, na primer, oni koji se bave niskim poslovima (σnel ευρηγοίv) podvodači i njima slični i zelenaši koji uzajmljuju male sume na visoke kamate. Svi oni uzimaju odakle ne treba i kako ne treba.“ Aristotel, *Nikomahova etika*, Prevela Radmila Šalabalić, Beograd 1970, (IV, I, 40) 88.

³ O. Stanojević, *Zajam i kamata*, 139–143, 147–169. Схватање Томе Аквинског, мада је било против узимања камата, садржало је и извесне резерве, па су у његовом учењу тражили подршку и противници и присталице камата. Неки његови аргументи су јасно указивали на моралну неодрживост узимања камата - уколико неко даје на употребу новац трговцима per modum societatis, онда је правично да он учествује и у добити, јер сноси ризик. Међутим, и приликом давања новца на зајам ризик има само зајмопримац, па је, стога, неправично да поверилац извлачи корист у послу у коме он није имао никакав ризик. Даље, он сматра да је камата у извесном смислу продаја једног добра посебне врсте и својства, а то је време. Временом се мери висина интереса, јер је у израчунавању висине камате важна дужина трајања зајма. С обзиром на то да је време опште добро и припада свима, оно се не може продавати. Т. Аквински закључује да добит од новца није плод новца који је по својој природи неплодан, већ да је то плод туђег рада, па је contra rationem justitiae naturalis. Он је правио разлику између појмова usura и interesse. Узура је бесправна надокнада, али уколико би давалац новца претрпео неку стварну штету и уколико би њему измакла добит, онда би он имао право на надокнаду и то не због употребе новца (non est venedere usum pecuniae) већ због избегавања штете (sed damnum vitare). O. Stanojević, *Zajam kamata*, 155. У Статуту града Сплита се под насловом „О злогласним каматама“ у гл. LIII. забрањује узимање камате и прописује казна за преступнике: „Isto tako određeno je i naredeno da nitko ne smije javno ni tajno u gradu Splitu ili njegovu distriktu naplaćivati kamate i da nikakav sporazum o kamatama ni javan ni tajan koji je zaključen ili bi se zaključio među strankama ne smije važiti. A ako bi tko postupio suprotno pa ugovara spomenute kamate, tajno ili javno, neka plati 10 libara. ...pa onoga kojega pronađu krivim prijaviti te sporazume i isprave o kamatama poništiti pa lihvara i njegove nasljednike osuditi na vraćanje primljenih kamata. A uz to mora se lihvar osuditi na rečenu kaznu koju treba neoprostivo da isplati splitskoj komuni.“ A. Cvitanić, *Statut grada Splita*, Split 1987, 204–205.

осуђујући давање зајма са каматама као нехришћански поступак, штетан за укупну заједницу и користан само зеленашима. Црква је осуђивала камате, али је само клеру изричито забрањивала узору. Василије Велики је допуштао да постане свештеник лице које се бавило зеленашењем ако се покаје и подели добит сиромасима.⁴ Значај забрана наплаћивања камата не треба прецењивати, јер су оне биле привремене и никад ефикасне.⁵ Неки кредитори су сматрали да не треба изазивати претерану пажњу отвореним наплаћивањем камата, па је стога у Византији била раширена пракса уговорне мораторне казне. Наиме, дужник који не врати дуг на време постаје обавезан да плати још 50% од целог износа дуга – *hemiolon*. Томе се није имало шта приговорити са аспекта финансијске дисциплине и пословног морала, па су некада намерно уговарани кратки рокови које од почетка нису као реалне узимали ни зајмодавац ни зајмопримац, кријући тако, у међусобном договору, праве услове зајма. Ипак, црква није претила екскомуникацијом владарима који би допустили узору, као што је то повремено чинила католичка црква. Ове разлике нису биле без дубљег основа. Идеологија није пренебрегла економске и друштвене околности. Док су западне земље имале много више феудалних елемената, са неким карактеристикама натуралне привреде, у Византији је у исто време био далеко заступљенији систем робноновчане привреде са већим протоком новца кроз финансијска улагања, развијенијим банкарством и снажним трговачким корпорацијама.⁶ Сложене привредне и социјалне околности су омогућиле да разлике у друштвеном положају кредитора буду основа за различите каматне стопе на које су повериоци имали право.⁷

⁴ О. Stanojević, *Zajam kamata*, 198–200.

⁵ Г. Острогорски, *Привреда и друштво у Византијском Царству*, Сабрана дела, књ. друга, Београд 1969, Наднице и цене у Византији, 218-258.

⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Сабрана дела, књ. шеста, Београд 1969, 246-247 (о еснафима и цеховима). Цар Анастасије I (491-518) је укинуо *хрисарџион*, врсту пореза коју су плаћали трговци и занатлије, што је дочекано са одушевљењем у градовима. Он је извршио прерасподелу пореза тако да је више оптеретио сеоско становништво, али је помогао развој градова и на крају своје владавине оставио у благајни огромну суму од 320.000 фунти злата. *Истито*, 84 Велика активност у привредној политици у корист градова је постојала и за време Јустинијана I (527-565). Исто, 92. Уп. Г. Острогорски, *О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. прва, Београд 1969.

⁷ Кредитори највишег ранга (*illustres*) могли су да траже 4%, трговци и мењачи

Велика моћ цркве у Византији није коришћена на штету привреде у држави. Иако су и неки византијски цареви осуђивали и забрањивали узимање узуре, животне потребе су надјачавале начелне одлуке.⁸ Потреба за обртним средствима и кредитом, као и интереси разви-

(*argentarii*, банкари) 8%, а сви остали 6%. То су биле каматне стопе наслеђене из римског права. Г. Острогорски, *Привреда и друштво*, 233. Добротворне установе су имале неку врсту привилегија, одн. право на кредит са каматом од само 3%. Поморски зајмови су се могли давати са каматом од 12% због високог ризика. Ту границу нису смели прелазити ни зајмови у натури. Мисли се да је просечна интересна стопа средином XII века износила 8,33 %. С. Ђирковић, *Камата, Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 273-274.

⁸ За време царева иконобораца ситуација се мења. Еклога Лава III (717-741) у X одељку који носи назив „О писменом и усменом зајму и о залозима који се дају у вези с тим“ садржи облике уговора о зајму, али нема речи и о каматама. Напротив, наглашава се да ће зајмопримац узети залог у целости и нигде се не предвиђа, макар и посредно, нека накнада. Ипак, помињу се услови уговора сасвим уопштено и без наговештаја шта се све у тим условима може навести - „... зајмодавац нека прими своје у складу с увјетима и утврђеним међу њима роком...“ L. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, ZPFR 1 (1980) Rijeka, 53-78, 69. Никифор I (802-811) је забранио зајам са каматом, али је направио изузетак када је у питању поморски зајам. Он је принудио најугледније цариградске бродовласнике да код државе подижу зајмове са лихварском каматном стопом од 16,66%. Г. Острогорски, *Привреда и друштво*, 233-234. После царева иконобораца забрана склапања уговора о зајму са каматама је важила још извесно време. У Прохирону Василија I Македонца (867-886), који је већим делом преведен у Србији и као Градски закон нашао своје место у Законоправили св. Саве, забрањено је узимање узуре као недостојне хришћанства: „...јакко не достоина сја нашего христіаньскаго житіа...“ (Proch. XVI, 14). Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 71. А. Соловјев, „Градски закон“ у средњовековној Србији, АПДН, XVI, Београд 1928, 342-347. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 235-236. Слична одредба се налази и у Епанагоги у одељку XXVIII. Међутим, Лав VI Мудри (886-912) је у Новели 83 дозволио зајам са каматама, али је сматрао да је то уступак лошем делу људске природе на који је био принуђен, јер је забрана зајма са каматама изазвала још горе последице. Он објашњава да су били исправни разлози због којих је забрана и донесена, јер су камате бацале народ у беду. Међутим, даље са жаљењем констатује да је одлука о забрани камате донела погоршање уместо побољшања, јер се више зајам никако није могао добити. Тако је једна добра намера донела зло, а не побољшање: „Природа човека није достигла ту висину на којој се

јенијих подручја су у пракси и западних и источних земаља диктирали економски логичан начин пословања.⁹ Тако је широко било распрострањено прикривено узимање узуре на разне начине. Роба дата на отплату је имала вишу цену, прекорачење рока враћања је повлачило уговорну казну, уговарано је враћање веће суме него што је заиста исплаћено зајмопримцу итд.¹⁰

Дубровник, важан економски партнер средњовековне Србије, имао је, поред дозвољених, изграђене и посредне облике наплаћивања више камате. У условима развијене трговине, у граду који је укупно гледајући, од те трговине живео, напредовао и себи обезбеђивао политички утицај у међународним односима, а условну политичку самосталност плаћањем трибута већим државама у суседству, негативан став према зајму са каматом би у реалности правио огромне штете, те није могао имати стварног ефекта. Као и у Венецији, била је допуштена накнада за коришћење туђег новца (*quinque in sex*, тј. 20%), али и накнада штете због доцње. Осим тога, на могуће узимање више камате од дозвољене указује низ исправа о зајму које садрже цифре у разломцима: 7 перпера мање 3, 13 и по

налазио тај закон и стога смо укинули овај дивни закон.“ О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 200. Лав VI се даље трудио да ограничи каматну стопу држећи се Јустинијановог права и у Василикама, али је она подизана на разне начине, па и прерачунавањем у друге новчане јединице. Г. Острогорски, *Привреда и друштво*, 233.

⁹ У средњем веку зајам с каматама посебно развија у градовима који су били трговачки центри. Уп. Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Никшић 1988, 189-199. М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII в), Смедерево - Београд 1992, 67-83. Има доста података о зајму у Дубровнику и другим градовима Далмације. Око трећине свих белешки нотара Томазина који је у XIII веку живео у Дубровнику односе се на зајам. Развитак привреде у Дубровнику довео је до такве комерцијализације да су се и најближи сродници у међусобној пословној комуникацији ослањали на уговоре. У једном уговору кћер даје мајци новац на зајам уз писмену признаницу и залагање винограда. У другом, син даје мајци зајам, али са залогом као и било коме другом. У развијеним робноновчаним односима јавља се новац као искључиви предмет зајма. Постојала су ограничења у погледу круга лица која су имала право да дају зајам. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 139-143, 209, уп. нап. 54, 55 и 56. Уп. Ј. Даниловић, *Историјској правне студије*, Залого у старом дубровачком праву, Подгорица 2002, 163-200.

¹⁰ С. Ђирковић, *Камата*, 273-274.

перпера, 24 перпера и 2 1 динара, 18 перпера мање 2 перпера итд. Истовремено у другим уговорима се код одређивања новчаног износа чешће налазе округле цифре. Претпоставља се да је дужник позајмљивао суму на коју су се после израчунавања камате додавали износи који по природи ствари више нису били у округлим цифрама, него у разломцима.¹¹

У средњовековној Србији су економски оквири у којима су склапани разни лукративни правни послови били слични другим савременим земљама у окружењу. Обрт новца је био уобичајен и одвијао се преко финансијских улагања и кредита. Постојали су уговори о зајму и није било могуће у потпуности забранити камату као један од начина зараде, неприличан према хришћанским схватањима, али присутан у реалном животу.¹² У време привредног раста давање

¹¹ Ј. Даниловић, *Облигациони уговори*, 216. Тежак положај дужника се види и по извршном поступку у коме су постојали трагови приватног извршења пресуде, самопомоћи и персоналне егзекуције, па се у уговорима често гарантује повраћај дуга формулом *super me et super omnia bona mea* предајући тиме инсолвентног дужника на милост и немилост. Но, ове могућности повериоци нису користили за драстичне облике егзекуције који су остали у прошлости развоја ове правне институције, као што су продаја у ропство или убијање дужника. Ипак, дужник је могао бити затворен како би се на њега и чланове његове породице и ближу околину извршио притисак да би он сам или неко од његових ближњих измирио дуг. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 210–211.

¹² О зајму нема говора у Душановом законнику, али то не значи да га није било и да су камате биле непознате. У Арханђеловској хрисовуљи забрањује се калуђерима да дају динаре у камату С. Новаковић, *Законски сѝоменици срѝских држава средњеѝ века*, Београд 1926, 698. Изричито се забрањује зеленашење клеру, у овом случају калуђерима одређеног манастира за који владар даје хрисовуљу, као и у другим хришћанским земљама. У овој хрисовуљи видимо податак да је ћесар Гргур приложио цркви Дабижива каматника који има обавезу да даје за *годишњи 18 лисиц*. К. Јиричек је сматрао, ослањајући се између осталог на овај податак, да је у Србији камата била позната. К. Јиричек, *Истѝорија Срба*, II, (репринт) Београд 1978, 205. Т. Тарановски није ово прихватио и није веровао да се ово место у тексту односи на зеленашење. Мислио је да је немогуће да један побожни поклонодавац цркви поклања зеленаша и да то владар потврђује. Т. Тарановски, *Истѝорија срѝскоѝ ѝрава у немањићкој држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, 658. Међутим, поклањање зеленаша није било ништа необично. Побожни владари на западу зеленаше поклањају и продају

зајма се устаљује и постаје део редовних активности трговаца најчешће повезаних са набављањем и испоруком робе. Како није било специјализованог банкарства, кредите су давали управо трговци и трговачка друштва, чешће странци, а мање домаћи људи. Временом у послове улази и домаће становништво, пре свега у рударским центрима. Трговину сребром и најпрофитабилније послове су ипак више држали странци код којих су се задуживали пословни људи, али и сиромашније становништво тражећи потрошачке зајмове. Задуженост српског становништва је имала и своју политичку страну и наметала се као проблем између Дубровника и српских владара. Међутим, уз повремене међусобне спорове, послови су ишли својим током, јер су страни финансијери постигали велике профите у Србији, а домаће становништво је временом проширивало своје учешће у привредном развоју све до насилног прекида државне самосталности.¹³

(одн. приход који од њих имају). Тако је било могуће да ћесар Гргур поклони Дабижива, зеленаша, одн. приход који је од њега имао као годишњу дажбину од *18 лисиц*. Дабижив је био обавезан да убудуће *18 лисиц* годишње даје манастиру Св. Арханђела. У то време се црквама поклањало много више различитих ствари и извора неновчаних прихода. Касније је у имовинским односима потпуно преовладао новац, па су и једнократни поклони и поклони у виду прихода давани црквама и манастирима у новцу. На тај начин посматран податак о поклањању зеленаша цркви није ништа необично. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 200–201. У једној исправи из 1388. Василије Будовић поклања Вазнесенској цркви врт који је купио од Калојана *камајника*. С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 636. По свему судећи каматници су постојали као и у другим савременим земљама и борба црквених кругова против зајма са каматама морала се ограничити на забрану да се тим послом баве одређени социјални кругови, као напр. калуђери и црквени клер уопште.

¹³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 205. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955. Д. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Сарајево 1961. Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968). Г. Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд 1974. I. Воје, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Сарајево 1976, 169–186. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево, 1978. М. Спремић, *Десетих Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 665–689. С. Ђирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, Историјски гласник 1-2 (1976) 91–98. А. Веселиновић,

Познато је да је залога била један од ефикасних начина обезбеђења повериоца, зајмодавца у средњем веку. Јемство је такође било веома распрострањено, али је ипак далеко већи број зајмова обезбеђиван залогом, према римској изреци: *Plus est cautionis in re quam in persona*.¹⁴ Међутим, иако је заложно право имало велику улогу у свакодневном животу, што се нпр. у Дубровнику може видети из канцеларијских и нотарских књига, начин регулисања заложног режима је често развијен у оквирима обичајног права, да би тек касније нашао своје место у писаном праву, па и у статутима градова.¹⁵

Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспошине, Историјски гласник 1-2 (1983) 25-42, А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспошине*, Историјски гласник, 1-2 (1984) 7-38, Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986. Д. Ковачевић-Којић, *Српско сребро и злато у европској производњи (XIV-XV вијек)*, Европа и Срби, Београд - Нови Сад 1996, 165-173. С. Ђирковић, *Работници, војници духовници*, Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне, Београд 1997, 113-134. С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд, Нови Сад 2002.

¹⁴ Лично јемство као начин обезбеђења повериоца је имало значајну улогу још у патријархалним чврсто повезаним заједницама. Појединац је био познат и заштићени члан те заједнице, а солидарност и породичне везе су чиниле основ личног јемства. Касније се за лично јемство тражи писана форма и присуство јавног службеника. У раном средњем веку се обавеза јемца могла састојати само у вршењу притиска на дужника, како би дужник платио дуг. С друге стране, јемац је могао бити нека врста таоца - по доспелости дуга поверилац је затварао јемца и држао га је затвореног све док дужник не би платио дуг. Током времена се јављају различити облици јемства, па јемац може бити тужен заједно са дужником или после дужника, али и пре дужника (уколико је дужник био странац, а јемац грађанин града у коме је јемчио) итд. Владари су у Европи били озлоглашени као лоше платише, па су тако њихови неплаћени дугови некада били узрок пропасти банкарских кућа, због чега су били принуђени да прихватају и услове обезбеђења дугова који су подразумевали велики број јемаца. О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 192-194.

¹⁵ Уп. L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo (stvarna prava)*, Zagreb, Rijeka, Čakovec, 1983. М. Pera, *Poljički statut*, Split 1988, 267-268. А. Cvitanić, *Statut Splita*, 132, 204-205. М. Berket, А. Cvitanić i V. Gligo, *Statut grada Trogira*, Split 1988, 145-147. Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje, srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 189-199. У дубровачким изворима се често користи термин римског права *ignus* чија је употреба била распрострањена у правним документима на латинском језику широм јужне Европе, без обзира

У средњовековној Србији нема потпунијих законских норми којима се регулишу зајам и залога на једном месту, него су подаци о њима расути по различитим правним изворима.¹⁶ Један од тих извора је и Јустинијанов закон, други део троделног Кодекса цара Стефана Душана у рукописима старије редакције и први део дводелног Кодекса у рукописима млађе редакције.¹⁷ Српска правна компилација, названа Јустинијанов закон, је настала избором одредаба из различитих византијских правних аката. Њоме се регулишу друштвени односи

да ли поверилац у рукама има заложену ствар или је нема. Осим тога ова реч означава и заплону ствари било због принудне наплате потраживања или неке казне, било због репресалија у односима са становницима других градова или држава. Заложно право се могло установити у виду купопродаје са правом откупа, као антихреза са или без одбијања вредности убраних плодова од износа дуга и камата, или као залога која служи као замена за предмет потраживања. Поверилац често може да бира да ли ће заложену ствар продати, задржати Ј. Даниловић, *Историјскојравне студије*, 163-200. Поред редовног судског поступка за дубровачко право је карактеристична и *ајџаџи*, специфична правна установа која је коришћена у грађанском и извршном поступку. Овом установом је омогућено утврђивање постојања дуга и извршење наплате под посебним условима. Ј. Даниловић, *Историјскојравне студије*, О правној природи и развоју установе „Аптаги“ дубровачког права, 59-129. *Ајџаџи* је познавало и право града Котора, па је своје место нашло и у Которском статуту. Ј. Даниловић, *Историјскојравне студије*, 72-73. И Синдик, *Комунално уређење Коџора*, 110.

¹⁶ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, Књ. II, Скопље 1928, 122. Т. Тарановски, *Историја*, 409, 417, 445, 493-495, 509. У Србији је било покушаја да се ограниче права повериоца, вероватно због злоупотреба са зложеним стварима, а и због слабије позиције дужника, поготово у време криза и несташица. Уп. Хрисовуља краља Милутина из 1309-1316. г. С. Новаковић, *Законски синоменици*, 481. Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије*, Београд 1961, 99. Уп. Марија Вучковић-Радовановић, *Законодавство цара Душана и његови њослови, њосебно залога*, Душанов законик - 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 157-196.

¹⁷ Јустинијанов закон налазимо у 22 рукописа који су настали од XV до XIX века. Осам рукописа спада у старију редакцију: 1. Атонски, 2. Хиландарски, 3. Ходошки, 4. Бистрички, 5. Барањски, 6. Призренски, 7. Шишатовачки и 8. Раковачки. Петнаест рукописа спада у млађу редакцију: 1. Раванички, 2. Софијски, 3. Борђошки, 4. Текелијин, 5. Стратимировићев, 6. Ковиљски, 7. Паштровски, 8. Патријаршијски, 9. Карловачки, 10. Грбалски, 11. Вршачки, 12. Попиначки, 13. Јагићев, 14. Богишићев и 15. Руднички рукопис који је

у оквиру више правних области, те обухвата грађанско и кривично право, као и судски поступак.¹⁸ За сваку од тих области постоји само једна или неколико одредби, што ни издалека није могло бити довољно за практичну примену, а поготово за судску праксу. Њихова сврха је била посебна, јер се њима допуњавају, прецизирају или мењају неке друге одредбе које се не налазе у истом тексту.¹⁹ Многи чланови Закона цара Јустинијана су посвећени правним односима између земљорадника и намењени су сеоским насељима, па се у литератури настанак и примена овог правног текста везује за рурална подручја.²⁰ Међутим, неки од њих су општијег карактера и могли су бити примењивани у различитим типовима насеља, као нпр. чл. 1 - о пуноважности тестаментa, чл. 3 - о уговарању мираза,

изгорео у пожару приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. г. Јустинијанов закон се не налази у веома оштећеном Струшком рукопису и у Студеничком рукопису Кодекса цара Стефана Душана. Уп. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, (необјављена докторска теза), Рукописи старије редакције, 64-70, Рукописи млађе редакције, 88-110.

¹⁸ А. Соловјев, *Законодавство*, 88-90, 92-222, 227-232.

¹⁹ А. Соловјев, *Законодавство*, 92-222. Основни извори Закона цара Јустинијана су Земљораднички закон, Νόμος γεωργικόν, Еклога Лава III и његовог сина Константина, Прохирон Василија I Македонца, Василике Лава VI Мудрог и касније мање збирке извода из Василика, као и новеле византијских царева. А. Соловјев, *Значај византијског права на Балкану*, Годишњица Николе Чупића, XXXVI, Београд 1928, 95-141. А. Solovjev, *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, Relazioni, VI, Firenze 1955, 599-649.

²⁰ Т. Флорински, *Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888, 477-480. А. Соловјев, *Законодавство*, 123. Г. Острогорски посебно прати огромне промене до којих је дошло насељавањем Словена на византијској територији. Г. Острогорски, *Византија и Словени*, Словени и преображај Византије, Сабрана дела IV, 45-58. Ђ. Сп. Радојчић, Српски рукопис Земљорадничког закона, ЗРВИ 3 (1955) Београд, 15-29, 17-19. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Београд 1973, 82-83, 112-113, 159, 382. М. Благојевић, *Основе привредног развоја*, Осамостаљивање и снажење српске државе, Историја српског народа, I, Београд 1981, 357-371. Б. Марковић, *Аграрни односи у средњовековној Србији према хиландарским рукописима Земљорадничког закона и Закона цара Јустинијана*, Проучавање средњовековних јужно-словенских рукописа, Београд 1995, 251-260.

чланови 4 до 6 - о писаним доказима у грађанском спору и о исказима сведока, чланови 7 - о подмићивању, чланови 8 до 12 о купородаци итд.²¹ Научници старије генерације Р. Хубе и Т. Флорински су углавном установили порекло појединих делова Јустинијановог закона према рукописима старије редакције.²² Треба истаћи да порекло чланова не подразумева механичко и буквално преузимање текста, него је скоро увек присутна другачија формулација са неким изменама садржине.²³ По Флоринском остају само три члана за која није могуће наћи византијски извор. То су чл. 4 - о односу странке према сопственом писаном документу у грађанском спору²⁴, чл. 7 - о давању мита²⁵ и чл. 26 - о праву на откуп залог, обезбеђења повериоца, зајмодавца до тзв. *џри рока*. Он закључује да се ради о српском пореклу ових чланова, без паралеле у византијском праву.²⁶ Соловјев, међутим, сматра да су, поред чл. 4 и 7, нејасног порекла оба члана (26 и 27) Јустинијановог закона који садрже одредбе о залози. По његовом мишљењу они се лепо

²¹ Бројеви чланова се односе на рукописе старије редакције. Уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, табела 1, 307. У даљем тексту ће бити коришћене следеће скраћенице за означавање рукописа старије редакције: Атонски - Атн, Хиландарски - Хил, Ходошки - Ход, Бистрички - Бис, Барањски - Бар, Призренски - Прз, Шишатовачки - Шиш, Раковачки - Рак, а за рукописе млађе редакције: Софијски - Соф, Борђошки - Борђ, Текелијин - Тек, Стратимировићев - Стр, Ковиљски - Ков, Паштровски - Паш, Патријаршијски - Патр, Грбаљски - Грб, Вршачки - Врш, Попиначки - Поп, Божишићев - Бог, Јагићев - Јаг. У Карловачком рукопису је знаком + обележено да тај члан постоји, али нумерација у многим члановима не може да се прати због великих оштећења самог рукописа.

²² R. de Hube, *Droit romain & gréco byzantin chez les peuples slaves*, Paris – Toulouse 1880. Т. Флорински, *Памятники*, 470-490.

²³ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, Порекло Закона цара Јустинијана у рукописима старије редакције, 71-87,

²⁴ Чл. 4 Хил: „Ако се ко спори са неким за коју ствар, (а има писмено о томе, те га крије, а после му буде на помоћ, те га) покаже, да му се (то писмено) после не прими ни за шта.“ (прев. Б.М.)

²⁵ Чл. 7 Хил: „Ако кога оптуже за блуд или за крађу, или за коју било такву злу ствар и буде окривљен и да мито некоме да га оправда, а после се утврди (да је) крив, којом би казном био кажњен онај лопов, да буде кажњен (и) онај који га је оправдао.“ (прев. Б.М.)

²⁶ Т. Флорински, *Памятники*, 489.

уклапају и надовезују на одредбе из Скраћене синтагме и настали су у Србији као допунски, али потпуно у духу византијског права.²⁷

Треба напоменути да у Јустинијановом закону зајам као основни правни посао уз који се склапа акцесорни уговор о залози није непосредно предвиђен. Из њега се не види какви су били услови за склапање оваквих уговора, каква је била уговорна форма, да ли је било више облика зајма и залоге итд. Помињање зајма, па и посредну потврду да је зајам био уобичајен правни посао налазимо тек у рукописима млађе редакције Кодекса цара Стефана Душана (XVII-XIX в.), одн. у чл. 38 Рав и њему блиским члановима других рукописа.²⁸ Њима се регулише улога сведока у доказном поступку. У ставу 5. се предвиђа број сведока који треба да сведоче о натуралном зајму којим поверилац даје дужнику потрошне заменљиве ствари. Број потребних сведока је зависио од вредности позајмљених ствари, па је за доказивање постојања зајма до 10 мера (вероватно житарица или нечег сличног) било потребно сведочење два сведока, а ако је вредност зајма прелазила 10 мера, било је потребно сведочење три сведока.²⁹

У рукописима старије редакције (XV-XVII в.), међутим, налазимо само чланове који се односе 1. на одређивање рока у коме је могуће повратити заложу ствари (чл. 26) и 2. на одговорност залогопримца за чување заложене ствари (чл. 27).³⁰ У чл. 26 је пружена могућност за откупљивање заложене ствари и одређен је начин на који је договоран рок у коме је то било могуће урадити. Залогопримац је добијао право располагања заложеном ствари тек после истека времена које је нејасно означено као *џри рока*. Све док не протекну *џри рока* залогодавац је могао по исплати дуга узети своју заложу ствар. „Ако ко заложити било коју ствар и каже (залогопримцу) ‘Прими залог до уреченог дана’, (а залогопримац каже њему) ‘Ако си не откупиш залог (до тог рока) да га више не тражиш’,

²⁷ А. Соловјев, *Законодавство*, 123.

²⁸ Соф 42, Борђ 42, Тек 44-46, Стр 42, Ков 42, Паш 40-46, Патр 42, Карл +, Грб 35-39, Врш 45-49, Поп 38, Бог 38-44, Јаг 38-44.

²⁹ Чл. 38 Рав: „Аще ѡ займе сведетелство, до .ѿ. мѣрь два сведетела, пише или три, то (sic) вѣрѡет’ се.“ Тачнија је и потпунија у чл. 42 Ков: „...довлеють два сведетела, више того .г. и ... „Ако (је) сведочење о зајму, до 10 мера (довољна су) два сведока, (а за) више од тога, три (сведока) (и) том (сведочењу) се верује.“ (преп. и прев. Б.М.)

³⁰ А. Соловјев, *Законодавство*, 122-124. Т. Тарановски, *Историја*, 493.

да судија ово не послуша, него да (залогопримац) држи (заложену ствар) до трећег рока, (а) ако му (залогодавац) до трећег рока не откупи залог, да га затим не тражи.“ (прев. Б.М.)³¹ У Раковачком рукопису (око 1700 г.) садржина одговарајућег члана је нешто шири, па се из њега боље може видети како се одвијало уговарање рока - „Ако ко заложити коју ствар и каже му (онај) који је узео залог: ‘До колико дана да чекам, (а) ако не откупиш залог (до тога дана) да је више не тражиш.’ Да га о томе судија не слуша, него да га чека (залогопримац) и други рок и трећи. Ако (пак) не откупи (залог) до трећег рока, да (залог) може узети (залогопримац) за дуг, ако му је драго.“ (прев. Б.М.)³² Из текста се види да није постојао неки законом одређени временски рок који би странке обавезивао, а ни залогопримац није могао одредити рок по својој вољи него га је уговарао са залогодавцем. Заложене ствари су обично имале већу вредност од износа дуга, тако да је залогопримац могао довести дужника у неповољан положај уколико би имао право да сам одреди кратак рок за враћање дуга и откуп залог, надајући се да га дужник не може испунити. Стога се води рачуна о интересима дужника, залогодавца и предвиђа се између две стране договорни рок за откуп залог. Ипак, како је дужник често био у слабијој позицији у оваквом правном односу и тиме принуђен да поступа по условима које је у ствари постављао поверилац, законодавац га је штитио и даље, колико је то било могуће. Одређује се да формално слободно уговорен рок може да се продужи тако што ће поверилац чекати три сукцесивна рока, а то ће се обезбедити уз помоћ суда.³³ Т. Тарановски је мислио да та *три рока* из Јустинијановог закона представљају грациалне, милосрдне рокове у којима је залогодавцу дозвољено да

³¹ Чл. 26 Хил: „Аще кто заложит кою любу вещь и речеть, „Прѣими залогъ до оуѣченнаго дѣне,“ „Аще си не откупиш и залогъ, да га веќе не ищтеш“ и да ебѣда се не послѣшаетъ нѣ да дѣжить его до третѣаго рока, да аще моу до третѣаго рока не откупитъ залог, потѣм да го не ищтеш.“ (прев. Б.М.)

³² Чл. 9 (9) Раг: „Аште кто заложитъ кою вещь и речеть ѣму кои е оузео залогоу: до колико дне да чекам, аште сје не откоупиши залогоу да ю веќе не ищтеш. да га зато соудѣа не слуша, нѣ да га чека и другы рокъ и трети. да ако не откупи до ѣтѣаго рока, да га има оузети за доугъ, ако му е драго.“ Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 213.

³³ У литератури је утврђено постојање тзв. *три рока* у неким византијским правним изворима, нпр Патријарх Ефрем је у спору манастира Хиландара против наследника жупана Вукослава, поставио три рока за долазак на

уз одређени поступак дође до своје заложене ствари.³⁴ Према самом тексту није јасно да ли је за продају заложене ствари била увек потребна дозвола судских органа, па је овај поступак пред судом покретао залогопримац тражећи дозволу за продају ствари или је залогодавац покушавао да уз помоћ судске власти спасе своју заложену ствар од продаје. Било како било, чл. 26 је био посвећен искључиво одређивању начина на који се утврђивао рок у коме је дужник могао откупити своју ствар од залогопримца.

Могући, до сада непримећени, узор за увођење формулације о *три рока* у поступак приликом исплате дуга и враћања заложене ствари налазимо у гл. 2, тит. X Еклоге (726. г.) Лава III: „Ako netko dade drugomu zajam i ako dužnik nije platio na vrijeme u skladu s njihovim ugovorom, vjerovnik će ga opetovano opomenuti i ako nakon dvije ili tri opomene i posvjedočenja dužnik ne želi da se javi ili da otplati dug, onaj koji drži zaloge imat će ovlast da ih proda uz točnu javnu procjenu učinjenu pismeno preko notara ili prokuratora, da zadrži od naplaćene cijene ono što mu se duguje, a da višak, razumljivo, vrati dužniku. Ako pravedna prodaja zaloga ne uspije pokriti u cjelini vjerovnika, neka se traži ostatak od dužnika.“³⁵ У Јустинијановом закону је изостављен део текста који се односио на нотара и прокуратора, као и део у коме се наводи начин доказивања

суд - први на Богојављење, други на Благовештење и трећи на Спасов дан. Номоканон св. Саве у судском поступку за црквени суд такође садржи могућност постојања три рока са размаком од по два месеца између рокова. С. В. Троицки, *Како треба издавати Свјетосавску Крмчију*, (Номоканон са тумачењима), Споменик САН, СП, Одељење друштвених наука, н. с. 4, Београд 1952, 14.

³⁴ Тарановски повезује ове рокове са бригом владара да сопственици, нарочито земљопоседници, не губе својину због привремених финансијских неприлика. Т. Тарановски, *Историја*, 493.

³⁵ Л. Маргетић, *Еклога*, 69. Грчки текст гласи: „Ἐἵν τιν δανεῖσθ τινὰ καὶ κῆτὲ τῶν οἰκεῖαν ἰμολῆγῃσιν ἐκπροϋεσθῶσιν ἰ κρεῖσθῃν μᾶλλον ἢ κρεῖσθῆναι, προτρέπῃσιν τοῦτον ἐκ διαβασῆναι ἰ κρεῖσθῆναι καὶ ἐν μετὲ δύο καὶ τρεῖν προτρέψῃν τε καὶ διαμαρτυρεῖσθαι μᾶλλον ἢ κρεῖσθῆναι παρρησίας ὅτι ἡ τὸ ἀρεῖρεον ποῖσαι, αὐτῶν ἐσῆναι ἰ τὲ ἐνεῖρα κατέσθιν ὑπὸ ἀκριβῶς δῆμος ἰ ἐκτῆσιν ἐγγῆρῶν διὲ τὰ οὐκ ἀρεῖρα ἀποσῆμοῖσιν ταῦτα διαπρῆσθῆναι καὶ ἐκ τῶν τῆσιν κρεῖσθῆναι αὐτῶν παρρησίας καὶ τὸ ἄντικρως ἀποκαῖσθῆναι τῶν κρεῖσθῆναι ἐκ τῶν ἐνεῖρα ἀρεῖρα ἀποκαῖσθῆναι, ἀπαῖσθῆναι τὸν κρεῖσθῆναι ἰ οἰπαῖσθῆναι.“ L. Burgmann, *Ecloga*, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, Frankfurt am Main, 1983, (tit 10.1.2) 206.

од стране залогопримца да су три опомене, обавезни део поступка, уредно уручене и да се залогодавац не може више позвати на ту околност.³⁶ Према Еклоги је, као што смо видели, опомена морала бити упућена залогопримцу пред сведоцима, а предвиђене су две или три могуће опомене. Када су биле довољне две, а када три опомене није наведено. Могуће је само претпоставити да је вредност ствари утицала на одређивање броја сведока и броја опомена. То је свакако решавано у оквиру судске праксе, па је суд у сваком посебном предмету могао одлучивати о броју опомена и броју сведока. У српској варијанти је формулација нешто измењена тако да залогодавац може уз помоћ суда добити своју заложену ствар уз продужење рока за исплату дуга. По свему судећи, постојала је опасност да поверилац одбије да прими дуговану суму, позивајући се на доцњу дужника за коју, по природи ствари, одговорност пада на дужника, што опет посредно указује на уобичајену праксу да је поверилац приликом уговарања зајма тражио у залог ствар чија је вредност премашивала дуговану суму, на шта је залогодавац пристајао у изнудици. Интерес повериоца је био да дужник падне у доцњу и да не успе да врати дуг на време, како би њему, повериоцу, остала вредна ствар коју даље може продати или задржати. У чл. 26 није предвиђено, за разлику од гл. 2 тит. X Еклоге, на који ће начин дужник доказати да нису прошла предвиђена три рока. Ово је, изгледа, остављено суду, који је имао могућности да испитивањем свих околности случаја дође до довољног броја података за доношење одлуке. Изостављен је и део о начину обрачуна вредности залогe приликом њене продаје за неизмирен дуг.

Задуженост становништва у Србији због вођења послова уз помоћ кредита, али и због пуког преживљавања тешких и неродних година је, можда, била разлог због кога је из Еклоге преузет и прерађен одговарајући члан, са жељом да се дужницима помогне и да се онемогући злоупотреба поверилаца, а место му је нађено баш у Јустинијановом закону као допунском тексту византијског порекла. У самом Душановом законикy се на залогy односи кратко формулисан чл. 90 чија је сврха такође била да заштити залого-

³⁶ О улози прокуратора у правним пословима уп. А. Соловјев, *Књига њрив-илеџија Грбалске жује (1647-1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79, 18, 37. И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 143. Ж. Бујуклић, *Правно уређење*, 1988, 63-64. О нотарима и номицима у састављању исправа уп. Ђ. Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 29, Београд 2004.

давца, дужника - *Залоге где се нађу да се ойкуйљују*.³⁷ Овакав оштар тон који не трпи поговор више личи на цареву наредбу него на законску норму са диспозицијом и санкцијом. Санкција се уопште не предвиђа, што не значи да је није било. Полазећи од претпоставке о постојању правне сигурности у средњовековној Србији, М. Вучковић констатује да се чл. 90 односи на време у оквиру *џри рока*, те да је преузимање ствари од трећег лица, коме је у међувремену залого-примац евентуално продао ствар, могло да се одвија само у неком одређеном времену, одн. у предвиђеним грацијалним роковима, али не и пошто би ови рокови протекли.³⁸ Међутим, тешко бисмо доказали да је правна сигурност у данашњем смислу обавезно била присутна као принцип који је поштован и обезбеђиван у средњем веку. У овом случају право дужника да откупи своју заложену ствар није ометало треће лице да тражи надокнаду штете од повериоца, ако је такве штете било и ако је он купио ствар у заблуди.³⁹ Са садржином чл. 26 се слажу сви рукописи старије редакције, а неки рукописи млађе редакције такође садрже формулацију о *џри рока*.⁴⁰ У чл. 24 Паш⁴¹ и чл. 22 Грб⁴² текст се суштински слаже са чл. 26 из

³⁷ Чл. 90 према нумерацији Ст. Новаковића прихваћеној у литератури је чл. 78 према Хиландарском рукопису: „*О залогах - Залогѣ коудѣ се вѣруѣтаю да се втѣкоуѣпоѣю*.“ Д. Богдановић, *Хиландарски џреѣис и џревод Хиландарскоџ џреѣиса*, Законик цара Стефана Душана, II, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, САНУ, Београд 1981, 94 - 95.

³⁸ М. Вучковић, *Законодавство*, 183-186.

³⁹ Исто, 171.

⁴⁰ Таква се формулација налази и у чл. 27 Соф, чл. 30 Тек, чл. 27 Борђ, чл. 27 Ков, чл. 28 Карл, чл. 30 Врш, чл. 27 Страт. Чл. 27 Соф: „Аще кто заложить любо какову вещь и речеть: прими залогъ и поставимъ рокъ, и ако не приидеть да га чека три рока, а потомъ да не има искати, ни судиѣ да му не можеть помощти.“ Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 58.

⁴¹ Чл. 24 Паш: „Ако ко застави кою ствар и рече: "Прими закладъ а метнимо рокъ", и не дође, да га чека до трећег рока. Ако ли не дође, да му прође закладъ и већ да му не може ни судъ помоћи.“ V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, *Starine* 43 (1951) Zagreb, 7-27, 15.

⁴² Чл. 22 Грб: „Ако тко завлада кою стваръ и поставе рокъ за вратитъ аспре, и не дође на рокъ тко е дужанъ, да га има чекать тко има имать до три рока, и ако не дође ано (!) да не може нища искать ни судъ да му може помоћ.“ А. Соловјев, *Књиѣа џривилеѣиѣа Грбѣљске жуѣе (1647-1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79, 56.

рукописа старије редакције, мада је реченица мало збркана. Ипак јасно је речено да залогопримац треба да чека залогодавца до *īри рока*. Оваква формулација није била баш сасвим јасна у касније време, па је у неким рукописима млађе редакције рок за откуп заложене ствари уписан као рок одређеног временског трајања, а не као рок који се може уговорати или одредити на други начин. Тако је време утврђено као *īри рока* у чл. 23 Рав преиначено у време од *īри ѓодине*.⁴³ У чл. 22 Бог се види недоумица неког од писара, (свеједно да ли писара самог Бог или његовог протографа), па је та нејасна формулација употпуњена другом могућношћу о трогодишњем року коју налазимо у Рав, да би крају била добијена нејасна алтернатива: *да ѓа чека до īри ѓодине или īри рока*.⁴⁴ Рачунање рока од три године према Рав и делимично према Бог остало је само у та два рукописа.

У чл. 27 рукописа старије редакције регулише се одговорност залогопримца за заложену ствар која је пропала док се налазила код њега. У неким описаним случајевима је залогопримац сматран одговорним за пропаст заложене ствари, а у некима није: „Ако ко(ји залогопримац) залог загуби, да га плати, а дуг(овано) да си узме. Ако ли (заложену ствар) огањ изненада сагори или разбојници уграбе, треба испитати лењост и немар залогопримца. Ако је своје (ствари) сачувао, а оно (туђе) изгубио, крив је.“ (прев. Б.М.)⁴⁵ Тако је, значи, залогопримац одговоран ако загуби заложену ствар и не може да је врати. Залогопримац је тада дужан да надокнади вредност ствари залогодавцу, а задржава право да узме новац којим му дужник враћа дуг. Ако заложена ствар пропадне на неки неочекиван начин и под посебним околностима, тј. ако изгори у пожару или је отму

⁴³ Чл. 23 Рав: „Аще кто заложитъ кою либо вещь и речеть „прими залог“ и поставитъ рокъ и не придетъ, да га чека до .ѓ. године, потомъ да не иматъ искати ни сѣдѣа да мѣ не можетъ нища сътворѣти.“ (преп. Б.М.) „Ако ко заложиле било коју ствар и рече: „Прими залог“ и постави рок, и (у року) не дође, да га чека до три године, (а) потом да (залогодавац) не може (заложену ствар назад) тражити, ни судија да му не може помоћи.“ (преп. и прев. Б. М.)

⁴⁴ Чл. 22 Бог: „Аще тко заложитъ либо кою ветщъ и речеть: "прими залог и постави рок" и не придетъ, - да га чека до три године или три рока, потомъ да не иметъ искати, судија да ту не поможетъ.“ V. Mošin, *Bogišićev rukopis*, 28.

⁴⁵ Чл. 27 Хил: „Аще кто залог загубитъ, да га платитъ, а дългъ да си вѣзьметъ. Аще ли га огнь вѣ незапѣ пожеже или разбоиници вѣсхътетъ, подоваетъ изъвѣстити лѣност и нежданіе прѣемшиемоу. Аще естъ своа създаниа, а шна погѣбилъ, повиннъ естъ.“ (преп. Б.М.)

разбојници у неком препаду, мора се испитати одговорност залогопримца. Доказивање његове недовољне бриге за заложену ствар се, изгледа, сводило на утврђивање чињенице да ли је залогопримац у оваквим ванредним околностима сачувао своје ствари. Уколико је то успео, постоји правна претпоставка да је могао сачувати и ствари свог дужника, залогодавца. С обзиром на његову обавезу да ствари дате у залогу чува као своје, по закону је сматран одговорним ако није поступио управо тако. Овлашћени органи морали су да испитају сваки посебан случај и да утврде одговорност залогопримца. Вероватно је, иако се то изричито не каже, као и у претходном ставу истог члана, залогодавац добијао исплату у висини вредности заложене пропале ствари, а залогопримац свој новац који је дао на зајам. На овај начин је била искључена и могућност лажне пријаве од стране залогопримца да је ствар пропала, јер је он био дужан да надокнади њену пуну вредност, а тек ако се обе уговорне стране сложе, било је могуће да се обавеза враћања дуга и обавеза враћања ствари сматрају измиреним. Флорински је као извор овога члана означио Прохирон, гр. XVI, гл. 5.⁴⁶ Међутим, у Прохирону се налази формулација која се не поклапа са српском компилацијом. У Прохирону се у првој реченици само кратко налаже: „Ако дужник (залогопримац) без своје кривице изгуби залог није одговоран. Он треба да докаже како је изгубио (залог).“ (прев.Б.М.)⁴⁷ Овом реченицом је, значи, предвиђено само да се залогопримац обавезује да докаже да је остао без заложене ствари на начин који га ослобађа одговорности. Даље се пази да се тиме дужник не доведе у неповољан положај и даје могућност странама да се, уколико се тако договоре, вредност дуга и вредност залоге унесу у поравнање. У Јустинијановом закону се предвиђа да је залогопримац одговоран за заложену ствар, да је мора платити у случају да остане без ње, а да има право да узме износ дуга од дужника. У другом ставу се предвиђају два наведена случаја у којима би залогопримац био

⁴⁶ Т. Флорински, *Памятники*, 485.

⁴⁷ Према издању Н. Дучића у Прохирону гр. XVI, гл. 5. гласи: „Аще дьжнныкъ не по своени винѣ погоубытъ залогъ не соудитъ се пьдшбаеть емѣ показати како погоубиль кестъ. приключивъшима бо се не въводитъ въ вѣдѣ дьжнника не можетъ по прилоучаю погоубивы вѣщты. просити тогожде имъ же емѣ дьжннь кестъ аще же междѣ съвѣщаваюцима годѣ боудеть. да погубель залога свободитъ дьгъ. таковоѣ иматъ твьрдостъ.“ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, 68.

Постојање свега неколико чланова о зајму и залози у Јустинијановом закону и Душановом закону је разумљиво ако знамо да о овим правним институтима имамо исцрпну регулативу у другим преведеним и прихваћеним законским текстовима. У Прохирону који је у време законодавне активности цара Душана био присутан у средњовековној Србији већ 130 година, као део Законоправила св. Саве, зајму и залози је посвећено чак четрнаест обимних глава 16. гране.⁵¹ У Скраћеној синтагми, која има своје место у царевом законодавству, је задржан велики део гл. 2. из састава Д, Потпуне синтагме у коме се регулишу зајам и залога и то без скраћивања.⁵² Навешћемо само неколико важнијих примера ове регулативе - Предмет зајма су, сем новца могли бити натурални производи, па се у Синтагми говори о позајмици плодова. Повериоцу се примање плодова од заложене ствари рачуна у отплату главнице.⁵³ Поверилац одговара за изгубљену ствар, сем ако је до губитка дошло без његове кривице.⁵⁴ Видели смо раније да управо ови наводи не постоје у Јустинијановом закону. Из Потпуне синтагме у Скраћену синтагму нису унета ни поједина решења из гл. 2 у којима се регулише могућност залагања женине имовине од стране мужа - Удата жена има повлашћено заложно право потраживања из мужевљеве

⁵¹ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, 67-71.

⁵² Т. Флорински, *Памятники*, Приложения, 156-158. А. Соловјев, *Законодавство*, 122.

⁵³ „Иже отъ залога приети бывше плодове причитають се въ дългъ, и аште доволны боудуть къ в'семоу дългоу, раздѣлшашають се вина и въздавають се залогъ; аште ли же и множанши соуть долга плодове, въздавають се излишествоуштин.

Плодове винограда или нивы или пашиволь причитають се въ дългъ не т'кмо ихъже приеть нь и ихъже можаше приети, а за невъженіе погоуби; аше ли же и повубди весо отъ нихъ, проу приемають и о сѣмь. С. Новаковић, *Синтагмай*, 215.

„Плодови добивени од залогѣ урачунавају се у отплату дуга, и ако су довољни да подмире цео дуг, дужник се ослобађа дуга и залога се враћа. Ако су плодови веће вредности од дуга, враћају се утолико уколико су већи од дуга.

Плодови винограда или ниве или баште урачунавају се у дуг, не само они који су примљени, но и они који су се могли примити, али су због небрежења пропали. Ако би се што од истих повредило, о томе да се води парница.“ Л. Урошевић, *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији*, Београд 1939, 59. Т. Флорински, *Памятники*, Приложения, 157-158.

⁵⁴ „Аште заимовавыи не отъ своіеи вины погоубитъ залогъ, несоудимъ јест; подовають же ѣмоу оуказати іако погоуби; приключаштаа во не вѣдствоуютъ заимовав'шомоу, нь можеть по прилоучаю погоубивъ вещь истезати дължною; аште ли по судѣѣ

имовине у висини свог мираза (*dos*), али не и предбрачног дара (*donatio propter nuptias*).⁵⁵ Намирење женине имовине је прече од „царских дугова“, односно пореских обавеза. Није пуноважно залагање имовине удате жене за мужевљев дуг. Законом се забрањује да муж располаже женином имовином, тако да је не може продати нити заложити, чак ни са жениним пристанком. Постоји одмах и објашњење у једној реченици која следи и којом се истиче да је женска природа таква да није у стању да штити своју имовину, те да је могуће да је због тога изгуби. Међутим, ако жена види да муж залаже њену имовину, али хоће да гарантује заједно са мужем у злој намери, „онда јој се не помаже“ (*тогда не помогаемъ естъ*). И даље следе одредбе које нису преузете из Потпуне у Скраћену синтаму, а такође се односе на дугове који се тичу мужа и жене. Као њихов извор С. Новаковић је навео Прохирон,⁵⁶ тако да је могуће да српски редактори нису видели разлог да понављају текст који је већ постојао у Прохирону. У Студеничкој синтагми су такође задржане одредбе о зајму и залози из Потпуне синтагме и имају исти распоред као у Скраћеној синтагми, али постоји и обиман део који је додат из Прохирона.⁵⁷

Ни у једном од ових текстова нема одредби које налазимо у чл. 26 и 27. Јустинијановог закона према рукописима старије редакције. Може се закључити да су чланове 26 и 27 саставили српски редактори ове компилације и да су делови текста Еклоге, блиски и по сврси и по формулацији, послужили као основ и узор.⁵⁸ Њихова улога је

замѣноюштихъ се оугодно бысть да погыбѣль залогъ свеводить дѣлжника, се крѣпко ест.“ С. Новаковић, *Синѣаѣмай*, 215.

„Ако зајмодавац буде лишен залог, али не својој кривицом, он не подлеже осуди, али је дужан то доказати (да није крив). За случајну пропаст залог он не може одговарати, али ни он, лишен залог случајем, не може позајмицу тражити. Ако је пак зајмодавцима угодно што губитак залог ослобођава дужника од обавезе, онда нека им тако и буде.“ Л. Урошевић, 59.

⁵⁵ Дубровачки статут такође не дозвољава да муж заложи миразна добра своје жене. У поступку принудне наплате потраживања не може се вршити заплена свих ствари у домаћинству, па се тако издвајају ствари које припадају жени и ћеркама дужника, па и миразна добра жене. Ј. Даниловић, *Залог у старом дубровачком праву*, *Историјскојравне студије*, Подгорица 2002, 167.

⁵⁶ С. Новаковић, *Синѣаѣмай*, 214.

⁵⁷ V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 69–70.

⁵⁸ Знамо да је Еклога коришћена и за друге чланове Јустинијановог закона, негде уз измене. Флорински налази извор у Еклоги за чл. 28 који се односи

била допунска, па је требало да се уклопе у већ постојећу законску регулативу Прохирона и Синтагме Матије Властара.⁵⁹

У рукописима млађе редакције Јустинијановог закона је задржана одредба из чл. 27 без икаквих важнијих измена.⁶⁰ Мења се само њено место у складу са изменама организације текста.⁶¹ У чл. 41 Рав налазимо и додатну одредбу којом се регулише залагање непокретности, винограда и вртограда и одређује урачунавање плодова у отплату главнице дуга. Овај члан је преузет из Скраћене синтагме која је нестала као посебан зборник византијских правних извора у рукописима млађе редакције царевог законодавства.⁶²

на крају у цркви. У Јустинијановом закону се некада у једном члану налазе текстови из два различита извора. Тако се чл. 31 у свом првом делу ослања на Еклогу, док други део преузима из Прохирона и носи назив *О женама*. Т. Флорински, *Памятники*, 481-482.

Први став чл. 31 Хил гласи: „Ако ко жену узме по закону или с прђијом или без прђије, и умре муж, а жена остане бесчедна, да се дода њој, поред свега њеног и од мужевљеве прђије (мужевљеве имовине), четврти део.“ Други став предвиђа обрнуту ситуацију и сасвим је логичан наставак првог става: „Ако ли муж остане без чеда, а жена умре, да (муж) не узме ништа (од женине имовине), осим онога што му остави жена својом вољом.“ (прев. Б. М.) Овакав начин рада указује на стручног редактора који је у византијским прописима и тражио и умео да нађе погодне одредбе за сврху која му је била предочена.

⁵⁹ Соловјев наводи да таквих одредаба нема ни у Синтагми ни у Прохирону ни у Василикама. А. Соловјев, *Законодавство*, 122-127.

⁶⁰ Чл. 24 Рав: „Ище кто залогъ погѣбитъ, да га платитъ, а дагъ да въз'метъ. Ище ли га огнь въ незапѣ съждежетъ или раз'боиници въз'хѣтетъ, а за некое его небрежение, ище ест свое съхраниль, а оно погѣбилъ, повинень ест.“

„Ако ко(-ји залогопримац) заложену ствар изгуби, да је плати, а дуг(овано) да узме. Ако ли (заложену ствар) огањ изненада сагори или разбојници отму, а (то се деси) због неке небриге онога (залогопримца, па) ако је (залогопримац) своје сачувао, а оно (туђе) изгубио, крив је.“ (преп. и прев. Б. М.)

⁶¹ Соф 28, Рав 24, Борђ 28, Тек 30, Стр 28, Ков 28, Паш 25, Патр 32, Карл +, Грб 23, Врш 31, Поп 24, Бог 23, Јаг 23.

⁶² Чл. 41 Рав: „Ище кто заставитъ или виноградъ, или в'ртогъ, плодови въ ценѣ прѣчитаютъ се. Ище ли множайшее бѣдѣтъ плодови да въз'вратитъ се дав'шомѣ залогъ, и тимъ бацина да с'вободитъ се.“

„Ако ко заложити виноград или вртоград, плодови се у износ (дуга) урачунавају. Ако ли буде више(вредности) плода, да се (то) врати залогодавцу и тиме да се баштина ослободи.“ (преп. и прев.Б.М.)

Неки рукописи млађе редакције садрже исту одредбу без било каквих измена или додатака.⁶³ Међутим, у неким је у одговарајућем члану додата могућност залагања вина.⁶⁴ То је, опет, додатак српских редактора, јер се ни у Потпуној, ни у Скраћеној, ни у Студеничкој синтагми не предвиђа могућност залагања вина. По чл. 47 Бог постоји могућност залагања само непокретности, као и у Рав, али је додата још једна врста непокретности: *Ацте кто заставитъ башцину или виноградъ или чардинъ*.⁶⁵ Под баштином се овде највероватније подразумева њива. Једнака је садржина и у чл. 49 Паш, као и чл. 42 Грб.⁶⁶ И у овим рукописима се предвиђа урачунавање вредности плода у исплату главнице дуга и јасно се налаже да се на тај начин баштина „ослободи“.⁶⁷

На основу досадашње упоредне анализе византијскосрпских законских извора може се претпоставити да су српски редактори радили на Кодексу цара Стефана водећи рачуна да се већ постојећа регулатива непотребно не понавља, али и да се попуњава из других извора када је то неопходно. Поузданију и прецизнију слику о зајму, као основном правном послу и залози као акцесорном уговору према српском средњовековном законодавству и његовој преради из каснијег времена, имаћемо тек када се детаљно упореде све релевантне одредбе и њихови међусобни односи.

На крају се треба подсетити да нису „каматници“ током протеклих векова зајмовима притицали у помоћ невољнима и показивали разумевање за народне потребе изазване лошим приносима,

⁶³ Чл. 45 Соф, чл. 45 Стр, чл. 45 Ков, чл. 49 Тек.

⁶⁴ Чл. 51 Врш, чл. 47 Карл, чл. 45 Борђ.

⁶⁵ V. Mošin, *Vogišićev rukopis*, 30.

⁶⁶ V. Mošin, *Paštrovski spisak*, 18. А. Соловјев, *Књиџа ѿривилеџија*, 57.

⁶⁷ По терминологији се види да се дуг осећао као терет кога се требало ослободити. У Србији се за узуру усталила грчка реч *камаѿа* која у старогрчком означава рад, замор, напор, а у новогрчком зараду. Вероватно је ова реч и преузета у значењу зараде, као што се и данас у Боки интерес у народу означава као добитак. Слично је и у Бугарској - добитак, фаида, или у Чешком - добитек. Зајам не сме преко залогe (*rustum antichreticum*) да премаше дозвољен износ. Ако се плати више од прописаних камата, вишак ће се урачунати у отплату главнице (*ва џлаву*). Анатоцизам (*лихва лихви*) није дозвољен и кажњава се инфамијом (*да обешчасѿивујеѿ се*). О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 202–203.

гладним годинама или ратовима, болестима и свим јадима заједно.⁶⁸ Стара је изрека да сит гладноме не верује, а посебно када од гладног треба да извуче и неку корист. Несреће су колико-толико ублажаване бесплатним зајмовима који су давани као пријатељска подршка, без обезбеђивања залогом или јемством, често само у *четири ока*. У народу се одржао обичај бескаматног зајма као врсте међусобног помагања, јер се увек најбоље разумеју они који живе у истим условима и који су жртве сличних невоља. Обичај је налагао да дужник који враћа зајам „пребаци неколико ока више“, иако то није уговорено, јер је осећао моралну обавезу да тако поступи. У Бугарској постоји шаљива примедба, везана за такву ситуацију, па се каже када неко неком препуни чашу: „Шта је препуњујеш? Ниси узео на зајам.“⁶⁹

⁶⁸ Глад је била честа појава и последица недовољне пољопривредне производње, али и харања куге и других заразних болести које су десетковале радно способно становништво. Перманентне ратне операције и сукоби мањих феудалних војски су још више отежавали живот земљорадничког становништва. Пустошење годишњих залиха хране, суше, поплаве и друге невоље су терале становништво на миграције. Људи су се селили у нади да ће наћи боље услове за живот. Српски летописи су забележили велику глад из 1358. г. за коју се сматрало да је била највећа од стварања света. Д. Динић-Кнежевић, *Миграција становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995. Р. Радић, *Из Цариграда у српске земље*, студије из византијске и српске историје, Глад у српским земљама XIII–XV века, Београд 2003, 91-110. О врстама болести и периодима глади у Србији уп. Б. Павловић, *Социјално-еидемијске крилике у области Бранковића средином XV века*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 457-469.

⁶⁹ Треба приметити да је у обичајном праву нашег народа приликом давања зајма са каматом постојала каматна стопа која се није сматрала зеленашком, него је представљала накнаду за употребу туђег новца. Висина овако схваћене каматне стопе је остала очувана онако како је била забележена у средњовековном праву (6 до 12%). О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 205–209.

Biljana MARKOVIĆ

**LOAN AND PLEDGE IN JUSTINIAN'S LAW
AS PART OF EMPEROR DUŠAN'S CODE**

(Summary)

Lending was a frequent legal act in the regions with a developed commercial and monetary economy in the Middle Ages. The taking of interest, the usual concomitant of loans, was looked upon disapprovingly already in the classical times. Persons who took interest were deprecated in later times, too, both in the countries of Catholic Europe and in Eastern Christendom, but in practice, interest was generally charged on loans. The pressure for liquid assets and credit, as well as the interests of the more advanced regions, demanded that the management of economic affairs should be based on the economic logic, and, consequently, usury was quite widespread in various covert forms.

The legal framework within which various lucrative legal business activities were carried out in mediaeval Serbia was similar to that in the neighbouring countries. Money circulated in the usual way, through investment and credit operations. Loans were extended on the basis of contracts, and it was not possible to prohibit completely the charging of interest as a form of profit, although the practice was considered unbecoming a Christian. The questions of loans and taking of pledges were not regulated by detailed legal norms systematized in one place: provisions regarding them were scattered in various legal sources. One of them was Justinian's Law, the second part of the tripartite Code of Emperor Dušan in the manuscripts of the earlier redaction (15th–16th c.), and the first part of the bipartite Code in the manuscripts of the later redaction (16th–19th c.). The Serbian legal provisions called Justinian's Law were compiled mainly from various Byzantine legal documents. They regulated social relations in several legal spheres, so that they comprised civil and criminal law, as well as the judiciary procedure. Each of these spheres was covered by one or a few provisions only, which was far from adequate

for practical application. They had a specific purpose, however, for they supplemented, rendered more precise or modified other provisions not included in the same text. In the manuscripts (8) of the earlier redaction the taking of pledges is regulated by Articles 26 and 27; the former prescribes the period of time within which it is possible to redeem the pledge, and the latter defines the responsibility of the creditor for the safekeeping of the pledge. Some earlier scholars argued that these articles were of Serbian origin. However, the present author suggests that the sources of these articles may have been Chapters 1 and 2, Section X of the *Ecloga* (726) of Emperor Leo III of Byzantium (707–741). The small number of articles which regulate loans and pledges in Justinian's Law and in Dušan's Code can be explained by the fact there existed detailed provisions concerning these matters in the Byzantine legal texts which had been translated and adopted in Serbia. The *Procheiron* (the code of the Byzantine Emperor Basil II, 976–1025), which had been known in Serbia as a part of the *Nomokanon* of St Sava for 130 years, devotes as many as fourteen detailed chapters of its 16th section to loans and pledges. The *Abbreviated Syntagma* (a revised version of the code of Matija Vlastar from 1335), which was incorporated into Emperor Stefan Dušan's legislation, retained a large unabridged portion of Chapter 2, Section D of the *Full Syntagma*, which regulates loans and pledges. It may be concluded that Articles 26 and 27 were composed by the Serbian redactors of this compilation, and that they used the corresponding provisions and formulations of the text of the *Ecloga* as their model. These articles had a supplementary function, and they had to be fitted into the already existing regulation of the *Procheiron* and Matija Vlastar's *Syntagma*. The manuscripts of the later redaction (12) of Justinian's Law retain, with some additions and modifications, the texts of both articles.